

GESZTELYI TAMÁS

A PANNONIAKUTATÓ JÁRDÁNYI-PAULOVICS ISTVÁN (1892–1952)

ISTVÁN JÁRDÁNYI-PAULOVICS (1892–1952), RESEARCHER OF PANNONIA. István Járdányi-Paulovics's professional interest first turned to the study of the remains of Egyptian cults in Pannonia. His excavation work began in Intercisa, later he continued this activity in Brigetio and Savaria. In all three cases he produced memorable results despite the fact that subsequent excavations often failed to confirm his assumptions. In the case of Brigetio, he produced publications of enduring merit on the small bronze age and the analysis of the inscriptions of a law tablet. The most vivid interest was generated by the exploration of the excavations in the so-called Quirinus basilica in Savaria, which in the meantime has come to be regarded by more recent research as the palace of the procurator. His definition pertaining to the Capitolean Trias has been equally controversial. Between 1940 and 1952, at the University of Debrecen he invigorated the study of ancient history and of provincial archaeology.

Életútja

Született a ma Szlovákiához tartozó Izsán, ahol apja kántortanító volt. Pályatársa, Oroszlán Zoltán nekrológiájában a következőket írja: „Már a szülői házban igen alapos zenei nevelést kapott, és amikor az érettségi vizsga letétele után, 1910-ben beiratkozott a budapesti Tudományegyetem bölcsészeti fakultására, egyúttal nagy kedvvel és szeretettel folytatta zenei tanulmányait is. Szép tenor hangja volt, és sokáig habozott, hogy melyik szerelmét válassza életpályájául: az énekművészetet-e vagy a régészetet.”¹ A zene iránti vonzalmát egész életében megtartotta. Unokája, Járdányi Gergely erről így számol be egy magánlevelében: „Gyönyörű, bársonyos tenor hangja volt, s nemcsak családi összejöveteleken vagy baráti körben adott sok emlékezetes áriaestet, hanem templomi kórusokban is szívesen énekelt. Budapesti éve alatt a Mátyás-templom kórusának szólistája volt, ahol az egyházi zeneirodalom legjobb darabjait énekelhette. Otthoni kottatárunkban megtalálhatók még azok a Mozart-mise, Verdi-Requiem etc. kották, melyekben a tenorszó mellett az ő bejegyzései láthatók. Később, a debreceni évek alatt a Pongrácz Zoltán vezette Szent László kórusban énekelt, gyakran az egyetemi hall-

¹ OROSZLÁN Zoltán, *Járdányi-Paulovics István*, *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954), 202.

*gatóival együtt.*² 1948-ból rendelkezünk egy levéllel, mely szerint a Debreceni Városi Dalegylet igazgató választmányának tagja volt.³

Végül is az egyetemen az egiptológiát, a régészetet és a klasszika-filológiát választotta. Leginkább kedvelt tanárai a római régészettel foglalkozó Hampel József és az ókori Kelettel foglalkozó Mahler Ede professzorok voltak. 1914-től kezdve a Magyar Nemzeti Múzeum önkéntes gyakornoka, majd múzeumőre lett. 1917-ben avatták doktorrá. 1926-ban a Nemzeti Múzeum előcsarnokát a pannoniai szobrászat legszebb emlékeivel rendezte be. 1936–38 között a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgató-örvévé nevezték ki. 1936-ban a budapesti tudományegyetemen pannoniai régészetből magántanári képesítést szerzett. 1937-ben elkészítette a Nemzeti Múzeum állandó római kiállítását. 1938-ban a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén lett professzor. 1939-ben újrendezte a szombathelyi múzeum *lapidáriumát*. 1940-től haláláig, 1952-ig a Debreceni Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékét vezette. 1945-ben egyik őse neve alapján nevét Járdányi-Paulovicsra változtatta.⁴

Tudományos munkássága

Tudományos érdeklődését kezdetben kedvenc professzorainak kutatási területei határozták meg, s ez nem volt más, mint az egyiptomi elemek a római kori Magyarország vallási életében. Ez volt doktori disszertációjának a témája, melyből két önálló kiadvány is készült. 1915-ben jelent meg az *Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban* című füzet. Ebben nemcsak a pannoniai, hanem a daciai emlékeket is számba vette, hisz akkor még ez is Magyarország része volt. Ez alapvetően vallástörténeti tanulmány, mely foglalkozik a hellenisztikus Egyiptom legfontosabb kultuszaival, Sarapiséval és Isisével, majd pedig ezek elterjedésével a Római Birodalomban. A tanulmány gerincét a pannoniai és daciai emlékek vizsgálata jelenti, melyekbe a feliratokat és képzőművészeti emlékeket egyaránt bevonta. Kimutatja ezen istenségek szinkretisztikus jellegét, azaz a görög és római elemek összeolvadását az eredeti egyiptomi Osirisszel és Isisszel. Olykor nehéz is eldönteni, hogy egy-egy domborművön Sarapist és Isist vagy Dis patert és Proserpinát látjuk-e az alvilági uralkodókként, pl. egy aquincumi táblán. Paulovics hangsúlyozza ezen domborművek kidolgozásának provinciális színvonalát. Nem érthetünk viszont egyet azzal az állításával, hogy a kisbronz szobrocskákat nem szabad az egyiptomi istenek magyarországi kultusza emlékeinek tekinteni, hanem pusztán az emberek egzotikum iránti érdeklődése nyilvánul meg ben-

² A szerzőhöz írt magánlevél 2016. augusztus 15-én.

³ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai Járdányi Gergelynél.

⁴ Munkámban segítségemre volt: GYULAI Éva, *Járdányi-Paulovics István: Egy tudós pályaképe publikációs tükrében*, Debrecen, KLTE Klasszika-filológiai Tanszék, 1978, szakdolgozat, kézirat; valamint NAGY Mihály, *Bibliography of the Archaeological Activity of István Járdányi-Paulovics*, Acta Classica Univ. Scient Debr. 30 (1994), 121–128.

nük. A kisbronz szobrocskákban nyilvánvalóan a szentélyekben elhelyezett fogadalmi ajándékokat kell látnunk. Nem tekinti az egyiptomi kultusz emlékének a híres egyedi kancsót sem, hanem egy előkelő római hivatalnok gyűjtő szenedélyének, szép dolgok iránti érzékének bizonyítékaként kezeli. A kancsó kétségkívül nem pannoniai produktum, hanem minden bizonnyal alexandriai, azt azonban nem állíthatjuk, hogy nem lehetett része egy Isis szentély kultikus felszerelésének. Akkor még nem volt ismeretes a monumentális méretű szombathelyi *Iseum*, mely azt bizonyítja, hogy milyen mély gyökeret vert Pannoniában ez a hellenisztikus Egyiptomból származó kultusz. A feliratos emlékek alapján persze maga Paulovics is megállapítja, hogy különösen a katonák körében mennyire elterjedtek voltak az egyiptomi eredetű kultuszok.

A másik ebben a témában megjelent önálló kiadványa 1917-ből származik *Hellenisztikus egyiptomi emlékek Magyarországon* címmel. Ez nem más, mint a korábbi kiadvány témájának leszűkítése Pannoniára, ill. a képzőművészetre, ezen belül is a kisbronzokra, melyek közt Sarapis, Apis-bika és Isis-Fortuna ábrázolások szerepelnek. A hellenisztikus egyiptomi kultuszokhoz kapcsolódó kisbronzok, a pannoniai leletanyag e jelentős csoportja, határozottan felkeltette Paulovics érdeklődését, és ezekben a korai években több tanulmánya is született ebből a körből. Ezek közé tartozik a Nemzeti Múzeum egy új szerzeményének, egy Jupiter-Sarapis mellszobrocskának a publikálása. Ennek különlegessége az, hogy a megszokott Sarapis-ábrázolás egy új elemmel, egy kiterjesztett szárnyú sas ábrázolásával bővül, ami jellemzően Jupiter szent állata volt. Megjelenése tehát jól példázza a két istenalak összeolvadásának a folyamatát. A Sarapis-fej és a sas ábrázolásának kombinációjára különösen a gemmák között találunk sok példát. Tíz évvel később, 1927-ben kerül sor a Nemzeti Múzeum további szinkretisztikus bronzszobrocskáinak a publikálására.⁵ Ezek közt szerepelnek az Apis-bika, Isis, Harpokratés és a trónoló Sarapis. Ezek a típusok mind a hellenisztikus szinkretizmus eredményeként születtek meg, és terjedtek el a Római Birodalom egész területén. A trónoló Sarapis esetében Paulovics határozottan állítja, hogy a kora hellenisztikus időszak híres szobrása, Bryaxis volt a típus megteremtője.

A továbbiakban tudósi érdeklődését egyre inkább a rá váró ásatási feladatok határozták meg. Ezek között az első Intercisa volt, 1926-ban. Eredményeit a következő évben publikálta az *Archaeologia Hungarica* sorozat II. kötetében.⁶ Ez több volt, mint pusztán ásatási beszámoló, mert ismertette a maradványok történetét és az addigi kutatások szakirodalmát. A dunapentelei római telep ekkor már rajta volt Pannónia kutatási térképén, és nemcsak véletlenszerű leletek származtak onnan, hanem Mahler Ede és Hekler Antal is végeztek ott ásatásokat. A korábbi és saját megfigyelései alapján

⁵ PAULOVICS István, *Újabb szinkretisztikus bronzszobrocskák a Nemzeti Múzeumban*, *Archaeologiai Értesítő* 41 (1927), 89–95.

⁶ PAULOVICS István, *A dunapentelei római telep (Intercisa): A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926. évi leletek*.

Paulovics igyekszik meghatározni a tábor helyét és kiterjedését. Ásatási beszámolójában 33 sír leleteit mutatja be, és megállapítja, hogy ezek egy nagyobb, 4. századi sírmező részét képezik. Az utolsó fejezetben a vétel útján szerzett leleteket ismerteti, melyek szép számmal kerültek be a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Az intenzív szőlőművelés következtében sok lelet ment tönkre, és került illetéktelenül idegen gyűjteményekbe. Ezzel a monografikus jellegű munkával Paulovics megteremtette az Intercisa-kutatás szakmai alapjait, melyet egyelőre ő maga folytatott tovább. 1931-ben újabb ásatásokat végzett, de már nem a temető, hanem a tábor területén, az Öreghegyen. Munkáját szerencse kísérte, mert éppen a *porta decumana* maradványaira bukkant rá, illetve az azt elfalazó patkó alakú toronyra. A cserépanyag és az éremleletek alapján sikerült a táborépítés kronológiáját megállapítania az 1–2. századi földsánctól a 4. századi erődépítkezésig. A patkó alakú torony építését Valentinianus idejére teszi. A II. világháború után Intercisa területén végzett magyaránú ásatások sok tekintetben módosították Paulovics megfigyeléseit, de ez természetesnek is tekinthető.

Érdeklődését az első ásatása során leginkább a sírok építéséhez másodlagosan felhasznált domborműves és feliratos kőtáblák keltették fel. Ezek vizsgálatára külön tanulmányt készített *Amphitheatrális jelenetek intercisai köemlékeken*⁷ címmel. A domborművek magas művészi színvonala őt magát is szinte írói vénával ruházta fel, midőn az egyik jelenet elemzését így fogalmazza meg: „Az állatküzdelmeknek idegfelcsigázás szempontjából legizgalmasabb és legfeszültebb momentumát ragadta meg a kiválóan megfigyelő művész, azt a jelenetet, amely az állatheccre éhes nép betegesen ideges érdeklődését a legvégsőkig csigázta fel, amikor a kutya szemtelenül kihívó csaholását és az óvatosabb, de annál jobban felbőszült medve sziszegő morgását e feszült várakozás pillanatában az erősebb medve lesújtó támadása s az egy tömegbe hengeredő állatok véres küzdelme követi.” Állítása szerint ezek a domborművek nem szepulchrális jellegűek, hanem egy középület részét képezhették, melyek az Intercisában lezajló *spectaculum*okkal voltak kapcsolatban. Ezt ma már így senki nem merné állítani, mert egyrészt a *venatiók* kedvelt témái voltak a szepulchrális építményeknek, másrészt kérdéses, hogy a másodlagosan feltárt domborműves kőtáblák valóban intercisaiak-e, vagy máshonnan szállították azokat oda, ahogy ezt többen feltételezik.

A kutatott témák egymásra épülését jól példázza az a folyamat, mely a kisárpási római telep⁸ leleteivel vette kezdetét. Ezek között ugyanis néhány ládikaveret (*scrinium*) fordult elő, melyek felkeltették Paulovics érdeklődését, minthogy Pannoniában gyakori leleteknek számítottak. Ha teljes felgyűjtésüket és publikálásukat nem is végezte el, egy meghatározott tematikájú csoportjukkal behatóan foglalkozott. Ezek a dionysosi menetet (*thiasos*) ábrázoló *scrinium*-lemezek⁹ voltak, melyekből a Nemzeti Múzeum számos darabbal rendelkezett. A vizsgálat alapvetően művészettörténeti jellegű volt:

⁷ Archaeologiai Értesítő 40 (1923–1926), 122–137.

⁸ Archaeologiai Értesítő 41 (1927), 197–204.

⁹ Archaeologiai Értesítő 48 (1935), 54–102.

az egyes alakok ikonográfiájára, a teljes jelenet kompozíciójára, kidolgozásuk színvonalára irányult. A témát és kompozícióját a hellenisztikus művészetből származtatja, és ahhoz viszonyítva a pannoniai emlékeket „primitív” munkáknak tekinti, melyek „*a dekadens provinciális iparművéségnek*” a termékei vagy más esetben „*a bacchikus thiasos típusainak leromlott kópiái*”. Hiányolja a hellenisztikus művészetre jellemző természeti környezetet és a perspektíva érzékeltetését. Bár kétségtelenül voltak iskolázottabb és kevésbé képzett mesterek és igényesebben vagy kevésbé igényesen dolgozó műhelyek, a provinciális művészetnek a pusztán a klasszikus normák hanyatlásaként való megítélése már jó ideje nem elfogadható álláspont. Olykor ez Paulovics megállapításaiból is kitetszik, mert konklúziójában a következőt írja: „*Az özönével jelentkező IV. századi készítmények helybeli gyártás és helyi műhelyek, de bizonyos fokig egyúttal helyi ízlés létezéséről tesznek bizonyosságot.*” Épp ennek a helyi ízlésnek a feltárására van szükség, ez visz bennünket közelebb a provinciális művészet megértéséhez. A *scriniumok* dionysosi meneteinek vizsgálatára épült rá ugyanezen tematika kődomborműveken való előfordulásának az összegyűjtése, melyet az előző tanulmány folytatásaként végzett el Paulovics.¹⁰ Ezek értékelésénél is rendszeresen találkozunk ilyen kitételekkel: „*A thiasos egész jelenetével és egyes típusaival tisztában nem lévő tudatlan vidéki köfaragó*” vagy „*a végső hanyatlást képviselő mű.*”

Az intercisai ásatást hamarosan a brigetioi ásatások követték több évadon keresztül, 1927–1929 között.¹¹ Ennek során sikerült a katonai tábor északi falának vonalvezetését megállapítania és több sírmező helyét meghatározni. Alighogy befejezte ásatásait, a következő évben, 1930-ban a tábor területén a gözeke egy nagy feliratos bronztábla töredékeit hozta felszínre, melyen 38 sorból álló felirat volt bevésvé.¹² A lelet igen nagy jelentőséggel rendelkezett, ilyen hosszú szövegek ritkán őrződtek meg, akkor is többnyire hiányosan. A lelet feldolgozását természetesen Paulovics vette kézbe, és ennek során epigráfusi és filológusi képességeinek kibontakoztatására nyílt lehetősége. A szövegben szereplő császárnevek és hatalmi tisztségek elemzése során megállapította, hogy a törvénytábla – merthogy erről volt szó – kifüggesztésére 311. aug. 29. és nov. 11. közti időszakban került sor. Ez a dátum a felirat tetején utólag beírt két sor alapján derül ki. A szövegben megfogalmazott rendelet kelte pedig a felirat alján olvasható, ami 311. június 9. Serdicában. A kibocsájtó császárok Constantinus és Licinius. A levél formájában kibocsájtott törvény eddig ismeretlen szöveget tartalmazott. Sem a *Codex Theodosianus*, sem a *Codex Iustinianus* törvénygyűjteményében nem szerepel, mert a 311. évből egyikben sincsenek törvények. Az eljárás az volt, hogy a törvény szövegét

¹⁰ Archaeologiai Értesítő 49 (1936), 1–32.

¹¹ PAULOVICS István, *A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai: Rómaikor I.*, Archaeologiai Értesítő 44 (1930), 198–201; Uő., *Funde und Forschungen in Brigetio (Szöny)*, Laureae Aquincenses II., Budapest, (1941), 118–164.

¹² PAULOVICS István, *Una legge di Costantino e Licinio in una tavola di bronzo recentemente scoperta in Ungheria*, Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano I. Roma, (1934), 547–554; Uő., *A széonyi törvénytábla: La table de privilèges de Brigetio*, Archaeologia Hungarica 20, Budapest, 1936.

eljuttatták az egyes katonai egységekhez, és ott a tábor szentélyében kifüggesztették. Az előkerülés helyén Paulovics később, 1934-ben ásatást is végzett, de a szentély nyomaira nem sikerült rábukkanni.¹³ A törvény célja a katonák kedvezményeinek a biztosítása volt mind szolgálati idejük alatt, mind pedig annak letelte után. Ez mindenek előtt az adómentesség volt, ami kiterjedt a feleségükre is. Az elbocsájtáskor, történjék az a maga idejében (*missio honesta*) vagy azt megelőzően (*missio causaria*) a katona saját személyének szóló, saját nevére kiállított iratot, elbocsájtó levelet kapott. A vulgáris latinsággal megírt szövegben nem csak íráshibák, de nyelvtani szabálytalanságok is előfordulnak, ami részben a korabeli nyelvi állapotról ad képet, részben a másoló nyelvi felkészültségéről. A dokumentum a római jog, adórendszer és hadiszervezet fejlődésének egy fontos láncszemét alkotja.

Paulovics Brigetio-kutatásának egy másik jelentős területét az innen előkerült kis-bronz plasztikák jelentették. Már korábban tapasztalhattuk a kisbronzok iránti érdeklődését, amit Brigetio esetében két tényező még inkább megerősített. Az egyik a feltűnően gazdag leletanyag erről a területről, a másik pedig egy kisméretű bronzbázis, melynek oldalán a következő felirat áll: *Romulianus artifex fecit*.¹⁴ A lelet több más kisbronzsal együtt a brigetioi Dolichenumból került elő még a 19. sz. végén. A lelet jelentősége abban áll, hogy van egy szignált darabunk, azaz rendelkezünk egy művész-névvel, melynek tulajdonosa bizonyára Brigetióban dolgozott, és akitől az itt előkerült kisbronzoknak legalább egy része származhat. Sajnos azonban ennél többet nem is állíthatunk, mert a kisbázishoz tartozó szobor elveszett, ami alapján Romulianus művészi egyénisége valamelyest meghatározható lett volna. Így semmi alapunk nincs bármely szobor hozzá kötésére. Ezzel Paulovics is tisztában van, midőn kijelenti: „*A téglalakú bronztalapzat s az említett szobrocskák összetartozása természetesen csak feltevés.*” Annál merészebbnek tűnik egy oldallal később az az állítása, hogy a „*két Victoria szobrocska [...] készítője csak Romulianus artifex lehet.*” Ugyanígy merész az az állítása is, hogy: „*Romulianus állandóan vagy legalább is huzamosan működött Brigetióban s ott közismert, híres művész lehetett.*” Tekintve, hogy a kisbronzok igen könnyen szállíthatóak voltak, még abban sem lehetünk egészen biztosak, hogy Romulianus valóban Brigetióban élt és tevékenykedett. Az természetesen nagyon is elképzelhető, hogy Brigetióban valóban dolgozott bronzöntő műhely. Ennek valószínűsítését Paulovics azzal igyekezett alátámasztani, hogy elvégezte a magángyűjteményekben található brigetioi kisbronzok publikálását, ami valóban jelentős mennyiség.¹⁵ Azt azonban látni kell, hogy ezek igen eltérő színvonalú munkák, és a stíluskritikai vizsgálatok nem jutottak el odáig, hogy ezen belül összetartozó csoportokat állapítottak volna meg.

¹³ PAULOVICS István, *Újabb kutatás a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak környékén*, Archaeologiai Értesítő 47 (1934), 134–140.

¹⁴ PAULOVICS István, *Római kisplasztikai műhely Pannoniában*, Pannonia 2, 1935.

¹⁵ PAULOVICS István, *Brigetioi kisbronzok magángyűjteményekből*, Archaeologiai Értesítő (1942), 216–248.

Paulovics legnagyobb visszhangot kiváltó ásatása és az ennek során előkerült lelet együttese Savariához kötődik. 1938-ban a papi szemináriumot bővíteni kívánták, és a tervek elkészítéséhez talajvizsgálatot végeztek. Másfél méter mélységben a munkások profilírozott márványtömbre és terjedelmes mozaikra bukkantak. A munka közvetlen irányítását a továbbiakban a szeminárium aligazgatója, Géfin Gyula¹⁶ vette kézbe, de a fejleményekről értesítették a Műemlékek Országos Bizottságának elnökét, aki Paulovics Istvánt, a Nemzeti Múzeum régészeti osztályának igazgató-őrét küldte ki a helyszínre. Hamarosan egy 16 méter hosszú mozaik került napvilágra *akanthosz*-indaspirállal, geometrikus motívumokkal és emblémákkal. Sikerült egy 46 méter hosszú és 17 méter széles épület közepébe beleásni. A padlómozaiknak csak az északi széle maradt meg. Paulovics még az ugyanebben az évben megjelent első publikációjában így fogalmazta meg: „*egy nagy terem, csarnok vagy basilica padlójának szél-részlete, pompás szegélydíszé az, ami a szegély impozáns (133 cm) szélességéből következően a nagyméretű és nagyvonalú mozaikpadlóból ránk maradt.*”¹⁷ Paulovics is, és az ásatásba rövid időre bekapcsolódó Nagy Tibor régész is lehetségesnek tartotta, hogy az épület eredetileg pogány célra épült, pl. császári palotának, és ezt alakították át őskeresztény bazilikává. Paulovics azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a Savariára vonatkozó írott források alapján az építményt Szent Quirinus itt felépült bazilikájával azonosítja.¹⁸ Ezt az épület mérete, elhelyezkedése – *ad portam Scarabetensem* – és a mozaik díszítménye – *eucharistia* jelképe – alapján állapította meg. A felfedezés nemcsak belföldön, hanem külföldön is óriási érdeklődést váltott ki, sorra érkeztek a szakemberek a megtekintésére. Az érdeklődést tovább fokozta, amikor az ásatás folytatásaként egy épületből úgy került elő két szembenéző apszis, hogy a harmadikat még nem lehetett feltárni. Ezt Paulovics *cella trichorának* feltételezte, tehát ugyancsak őskeresztény épületnek. Az építmények keresztény voltába vetett hit a szombathelyi püspökség részéről természetesen feltétlen támogatást váltott ki, így a teljes területet átengedték az ásatásnak, és a tervezett szemináriumi épületet máshova helyezték át.

A későbbi ásatások azonban nem erősítették meg a korábbi feltételezéseket. Nem kerültek elő Quirinus földi maradványai, melyeknek a szent passiója szerint a bazilikában kellett volna nyugodniuk; nem volt igazolható, hogy a feltárt falrészlet tényleg a scarbantiai kapuhoz tartozott volna; a feltárt területről semmilyen kereszténynek minősíthető tárgy nem került elő, de még az oltár helye sem; a mozaik kereszténynek tartott motívumai pedig ugyanúgy pogány díszítőelemek is lehettek. Végül a *cella trichorának* feltételezett épületről is kiderült, hogy nincs harmadik apszisa, hanem egy nagyobb épület részét képezi. Mindezek a tények a későbbi kutatást arra a következtetésre juttat-

¹⁶ *A romkert feltárása (1938–1943)*, Acta Savariensia 6, Szombathely, 1992.

¹⁷ PAULOVICS István, *Szent Quirinus savariai bazilikájának feltárása*, Vasí Szemle 5 (1938), 138–151.

¹⁸ PAULOVICS István, *La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria (Szombathely)*, Corvina, Rassegna italo-ungherese 1 (1938), 219–230; Uő., *Savaria-Szombathely topográfiája. Az 1938–41. évi kutatások eredményei*, Acta Savariensia 1, Szombathely, 1943.

ták, hogy az épület egy késő antik császári palota lehetett, melynek a létezésére ugyan-
csak van írásos adatunk.¹⁹ Ma már ez az általános nézet, míg a Quirinus bazilika helye
egyelőre régészetileg nem határozható meg. A mozaikkal borított fogadóterem jelentő-
sége így is rendkívüli, Savaria egyik legjelentősebb régészeti emléke. Feltárásával és pub-
likálásával Paulovics múlhatatlan érdemeket szerzett, Savariát nemzetközileg ismertté
tette, és 1954-ben méltán nevezték el róla a feltárás területén kialakított romkertet.

Az antik Savaria feltámasztásában végzett munkájának másik jelentős eredménye
a *lapidarium* új felállítása a szombathelyi múzeum alagsorában. A köemlékek gyűj-
tése már a 17. sz. óta folyt, és a 18. sz. végén kapott elhelyezést a püspöki palota *sala*
terrenájában. A 20. sz. elején megépült múzeumi épület végleges otthont biztosított a
régészeti leleteknek, de a *lapidarium* zsúfolt és rendezetlen maradt. Ennek rendbetéte-
lére került sor 1939-ben Paulovics vezetésével.²⁰ A köemlékek leglátványosabb darabjai
azok a monumentális méretű szobortorzók voltak, melyekben Paulovics a capitoliumi
triász alakjait vélte felfedezni.²¹ Iupiter felső teste izomzatának ragyogó kidolgozásával
már korábban magára vonta a régészek érdeklődését. Minerva felső testének maradvá-
nya a finom redőkidolgozásával válik ki a provinciális munkák köréből. A feltételezett
Iuno-szobor két töredékből áll, de olyannyira kopottak és hiányosak, hogy még re-
konstrukciójuk is vitatható. Hasonló capitoliumi triász egyedül Scarbantiából ismert.
Annak darabjai együtt kerültek elő az elpusztult szentély épületéből, így összetartozá-
suk nem lehet kétséges. A savariai szobrok esetében ez nem igazolható, ami nagyban
bizonytalanná teszi, hogy eredetileg is összetartozó szobrokról van-e szó. Iupiter és Mi-
nerva esetében a kidolgozás színvonala messze meghaladja a provincia többi köemlékét,
kétségtelenül importált daraboknak kell tekintenünk. Amennyire a Iuno-töredékek-
ből megállapítható, azok redőkidolgozása szerényebb színvonalat mutat, ami nagyban
megkérdőjelezi a másik két szoborhoz való tartozását. Bár az újabb kutatás²² kétségbe
vonja, hogy a három szobor triászt alkotott volna, a kiállításban változatlanul így van-
nak elhelyezve, monumentális méretük összetartozásukat sugallja, legalább is a kiállító
térben.

A háború után immár Járdányi-Paulovics még egyetlen ásatást vezetett 1948-ban
Vasváron. Itt az ún. római sáncokat és az egykori római település nyomait kutatta.
Sikerült is késő római falmaradványokra és egy római kori vaskohóra bukkannia. Ezzel

¹⁹ E. TÓTH, *Late antique imperial palace in Savaria*, Acta Arch. Hung. 25 (1973), 117–137; Uő., *A savariai császári palota építéstörténetéhez*, Archaeologiai Értesítő 102 (1975), 25–44; Uő., *Későantik császári palota Savariában*, Vasi Szemle 39, (1975), 420–440; Uő., *Der Mosaikfußboden der Aula Palatina von Savaria*, Acta Arch Hung 28 (1976), 301–317.

²⁰ PAULOVICS István, *Lapidarium Savariense. Római köemlékek új felállítása a szombathelyi múzeumban*, Acta Savariensia 2, Szombathely, 1943.

²¹ PAULOVICS István, *Il campidoglio di Savaria (Szombathely)*, Corvina: Rassegna italo-ungherese 3 (1940), 223–236; PAULOVICS István, *Savaria Capitoliuma*, Archaeologiai Értesítő (1940), 19–47.

²² TÓTH E., *A savariai insularendszer rekonstrukciója*, Archaeologiai Értesítő 98 (1971), 158–160; Uő., *A savariai capitoliumi triász torzóinak kérdése*, Archaeologiai Értesítő 100 (1973), 19–31.

igazoltnak látta azt a feltevést, hogy a város, valamint a megye is az itt folyó vasgyártásról kapta az elnevezését. A vasvári ásatás metodikai szempontból is érdekes volt, mivel nem korlátozódott az ókorra, hanem a település teljes régészeti anyagának feltárására törekedett, azaz a középkori, sőt a koraújkori emlékekre is kiterjedt, így a vár és a Szent Mihály-dombon lévő káptalani templom maradványaira. Az ásatási eredményeket tartalmazó tanulmány a Debreceni Tudományegyetem Régészeti Intézetének önálló kiadványaként jelent meg.²³ Ahogy Savaria esetében, úgy Vasváron is különösen foglalkoztatta a kontinuitás kérdése, és igyekezett olyan adatokat keresni, melyek ezt megerősítik. Vasvár esetében emellett szólna egyebek mellett az elnevezés római eredete.

Paulovics tudósi arculatának megfogalmazása során mindenképpen ki kell emelni, hogy bár elsősorban a régészeti emlékek érdekelték, figyelme mindig kiterjedt az írásos források bevonására és értékelésére, származzanak azok az ókorból vagy a későbbi korszakokból. Alaposan áttekintette a kutatások előtörténetét és annak eredményeit, számba vette a korábbi leleteket, és ha kellett, azokat publikálta is. Publikációs tevékenységére a gyorsaság volt jellemző. Néha már a feltárás évében megjelentek előzetes jelentései, gyakran idegen, mindenek előtt olasz nyelven, így a nemzetközi kutatás gyorsan értesülhetett a jelentősebb eredményekről. Ha egy-egy összegző tanulmány késve jelent meg, az többnyire nem az ő, hanem a kiadó késlekedésének a következménye volt. Szerette, ha a feltárt emlékek pontosan meghatározhatók, valamilyen rendszerbe helyezhetők, és nem maradnak nyitott kérdések. Ez olykor kellően meg nem alapozott következtetésekre is vezette őt, ahogy a brigetiói bronzöntő műhely, a savariai Quirinus bazilika vagy a capitoliumi triász esetében. A hipotézisek felállítását azonban nem szabad tudománytalannak minősítenünk, hanem fontos ösztönző erőnek a további kutatások elvégzésére, ahogy ez az esetek többségében meg is történt. Még jelentős eredmények lettek volna várhatók tőle, ha a politikai légkör nem alakul számára olyan kedvezőtlenül, és nem következik be a halála idejekorán, 60 éves korában.²⁴

A Debreceni Egyetemen (1940–1952)

Paulovics István debreceni egyetemre kerülése összefügg az akkori felsőoktatásban bekövetkezett változásokkal. Miután Észak-Erdély visszacsatolásával Kolozsváron újraíndították a magyar egyetemet, a pécsi bölcsészkart megszüntették. Debrecenben az Ókortörténeti Tanszék vezetése betöltetlen volt, a Régészeti Intézet vezetője, Roska Márton pedig Kolozsvárra távozott. Paulovics így Pécsről Debrecenbe kerülve mindkettő vezetését ellátta. Emellett még a művészettörténeti előadásokat is elvállalta szak-

²³ *A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben*, Debrecen, 1949.

²⁴ A hagyatékban nagy mennyiségű kézirat, jegyzet és fotó maradt meg, melyeket Radnóti Aladár és Kádár Zoltán mértek fel. Ezek legnagyobb része a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárába került. Leírásuk megtalálható: Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

előadóként, fő érdeklődési területe azonban Pannonia régészeti emlékei voltak. Az 1940-es évek elején meghirdetett tárgyai a következők voltak: Görög-római szobrászat, Aquincum emlékei, A pannoniai és daciai határvédelem, Róma város topográfiája.²⁵

Vezetésével magas szintű tudományos munka folyt az intézet falai közt, gyakran jártak ki ásatásokra, és többen doktoráltak is archeológiából (Betfia László, Dombay János, Mészáros Gyula László, Csikesz Ferenc, Fülep Ferenc).²⁶ Gondot fordított az intézet szemléltető anyagának fejlesztésére, hallgatóinak kirándulásokat és múzeumlátogatásokat szervezett. 1942-ben 21 fővel Budapest–Székesfehérvár–Szombathely útvonalon vonattal utaztak végig. Budapesten nemcsak Aquincumot, de a Nemzeti Múzeumot és a Szépművészeti Múzeumot is megtekintették. A költségeket a hallgatóknak kellett állniuk.²⁷ 1941/42 folyamán olyan neves külföldi szakembereket hívott meg előadni, mint G. Rodenwaldt és F. Gerck Németországból, míg maga 1942-ben Rómában a Magyar Akadémián adott elő Savaria-Szombathelyről.

Az igen nehéz 1945/46-os tanévben a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. Bizonyára ezzel függ össze, hogy a minisztériumnak segélykérő levelet írt, melyben vázolja az egyetemi oktatók teljes anyagi kiszolgáltatottságát, azt, hogy már a betevő falatra is alig jut pénzük, ami a magyar értelmiség megsemmisüléséhez vezethet.²⁸ 1949-ben sor került a bölcsészképzés megreformálására. Ennek egyik következménye volt, hogy a régész-muzeológus képzést Debrecenben megszüntették. Járdányi-Paulovics hiába próbálkozott a minisztériumnál érvelni eddigi eredményes munkájával, kérése elutasításra talált.²⁹ Az egyetemi nagy átszervezések részeként 1949 szeptemberében a Régészeti Intézetet, a Láng Nándor Múzeumot és az akkor már szünetelő Klasszika-filológiai Tanszékeket a minisztérium összevonta „Ókori Tudományok Intézete” néven.

1950-ben sort került az Ókori Tudományok Intézetének a Történelmi Intézetbe való beolvasztására, ami gyakorlatilag azzal járt, hogy oktatási tevékenysége a történeész hallgatók ókortörténeti óráinak ellátására korlátozódott. Ettől kezdve a meghirdetett órái is megváltoztak: Östörténet, A keleti és görög rabszolgatársadalom története, A római rabszolgatársadalom története a feudalizmus kialakulásáig, Forrásolvasás. A meghirdetett órákat és azok tematikáját a Vallás- és Közoktatási Minisztérium ellenőrizte, és ideológiai természetű megjegyzésekkel küldte vissza. De még ekkor sem mondott le a régészeti órák tartásáról, miközben az órák megtartása súlyos szívbaja miatt mind megerőltetőbb volt számára. Meghirdetett órái között ilyenek is szerepelnek, mint:

²⁵ MUDRÁK József, *A Debreceni Egyetem volt Régészeti Intézetének története és előzményei (1914–1952)*, = *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből I*, Debrecen, 2005, 11–12.

²⁶ MUDRÁK József, *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karjának története (1914–1949)*, Doktori disszertáció, kézirat, Debrecen, 2007, 83.

²⁷ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

²⁸ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

²⁹ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

az *Archaeológia alapjai, Bevezetés a régészetbe, Az antik anyagi kultúra története, Róma topográfiája, Régészeti gyakorlatok*.³⁰

1951-ben került sor a tudományos dolgozók új minősítési rendszerének a bevezetésére. A megfelelő tudományos múlttal rendelkező szakemberek a kandidátusi és az akadémiai doktori fokozatot fokozatszerzési eljárás nélkül elnyerhették. Járdányi-Paulovics az akadémia doktori cím megítélését kérvényezte.³¹ A kérelem sorsára vonatkozóan az unokától, Járdányi Gergelytől a következő levélbeni tájékoztatást kaptam: „A Tolnai Gábor vezette tudományos minősítő bizottság (talán 1952 tavaszán) semmilyen titulust (még a kandidátusit sem) nem szavazott meg nagypapámnak, aki akkor pedig már nemzetközileg ismert régész volt.

Rendkívül megalázó volt ez a helyzet, ezért édesapám úgy döntött, hogy Fülep Ferenchez fordul segítségért, aki akkor már a kommunista elit kegyeltje volt. Fülep Ferenc [...] pár évvel korábban nagypapám tanítványa volt. Járdányi Paulovics István nemcsak tanulmányaiiban támogatta Fülepet (másod vagy harmad évtől maga mellé vette az egyetemen fizetetlen gyakornokként), hanem anyagilag is segítette a szegénysorból jövő növendéket. [...] Nos, ez az ember – aki végeredményben rengeteget köszönhetett nagypapámnak, s ekkor már a Budapesti Történeti Múzeum igazgatóhelyettese volt –, nagypapám segítségkérését elutasította. Ekkor édesapám, aki akkoriban kapta első Erkel-díját, személyesen a felsőoktatási miniszterhez, Erdey-Grúz Tiborhoz fordult. Kérte, hogy akkor már beteg édesapját ne hozzák/hagyják ilyen méltatlan helyzetben (a Debreceni Egyetemen addigra már minden kutatónak megítéltek valamilyen tudományos fokozatot, csak épp a nemzetközileg legismertebb professzorának nem). A miniszter is megtagadta a segítséget. Ez az igazságtalanság oly mértékben fölzaklatta édesapámat is, hogy komolyan fontolgatta, hogy a számára megítélt tudományos fokozatot visszautasítja.”³²

Miközben sorozatban érték a szakmai mellőztetés megalázó élményei, még a halála előtti hónapokban is azon munkálkodott, hogy Debrecenben egy kelet-magyarországi központot hozzon létre, mely az országész anyagi kultúrájának felmérésével, megőrzésével és tudományos feldolgozásával foglalkozik. Egy ilyen társaság megalapításának alakuló ülésén mondott beszédének utolsó mondata így hangzott: „Kelet-magyarországi közgyűjteményeink, könyvtáraink, levéltáraink, iskoláink és egyetemünk szakemberei mellett számítunk minden a múlt emlékei iránt érdeklődő, gyűjtő, történészkedő, művészetet kedvelő munkatárs összefogására, hogy közös erővel, egyesült munkával ezen a vonalon is részesei legyünk az ország építésének [...]”³³

³⁰ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

³¹ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

³² A szerzőhöz írt magánlevél 2016. augusztus 15-én.

³³ Járdányi-Paulovics István hagyatékának iratai, Járdányi Gergelynél.

Emberi és tudósi értékeiről a pályatárs, Oroszlán Zoltán nekrológiájában a következőket írta: „*Tanítványai becsülték, tisztelték és szerették. Becsülték barátságá, segítő készsége miatt, tisztelték tudása, logikus, világos előadásai és nagy ismeretei miatt, szerették emberisége miatt. [...] A magyar régészek nagy közössége szerette és tisztelte elhunyt barátunkat. Szerette az embert és tisztelte a tudós kutatót, aki tudásával, lelkesedésével, széles körű ismereteivel értékes eredményekkel ajándékozta meg tudományunkat. Ez a szeretet megmarad, míg élünk, de Paulovics nevét, munkáit még elkövetkezendő generációk is meg fogják tanulni tisztelni.*”³⁴

³⁴ OROSLÁN, *i. m.*, 203.